Szociológiai Szemle 36(3): 60–78.

Térbeli habitus: elméleti reflexiók

Spatial habitus: theoretical reflections

Berger Viktor[1] – Zsinka Flóra[2]

https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.23196
Beérkezés: 2026.05.19.
Átdolgozott változat beérkezése: 2026.08.13.
Elfogadás: 2026.09.15.

Összefoglaló: A tanulmány célkitűzése, hogy elméleti szinten megvitassa a térbeli habitus Bourdieu által inspirált fogalmát. Célja egy olyan komplex értelmezési keret kialakítása, amely támpontokat nyújt a térbeli (im)mobilitási gyakorlatok, és általánosabban a térbeli gyakorlatok, valamint a térbeli észlelés társadalomtudományos vizsgálatához. Az elméleti fejtegetés a koncepció alkalmazási lehetőségeit és módszertani kérdéseinek tárgyalását is elő kívánja készíteni. Az elméleti összefüggések kapcsán amellett érvelünk, hogy a térbeli habitus fogalmát érdemes kitágítani és a bourdieu-i referencián túl más elméleti nézőpontokat is bevonni. Leginkább a testi fenomenológia Merleau-Ponty-féle, illetve annak továbbgondolt változata látszik alkalmasnak arra, hogy kiegészítse és bővítse a fogalmat. A Merleau-Ponty-féle fenomenológia és annak továbbfejlesztései alapján a térbeli habitust olyan, a térbeliséggel kapcsolatos, testbe íródott diszpozíciókként kell felfognunk, amelyekre a társadalmi és hatalmi viszonyok is rányomják a bélyegüket. A térbeli habitus fogalmának rekonceptualizálása által kezelhetők a bourdieu-i elmélet hiányosságai: többek között, hogy lényegében csak az osztályalapú különbségekre fókuszál, vagy hogy a diszpozíciók kialakulását és lerakódását nehezen tudja magyarázni az interakciók mikroszintjén, és lényegében csupán hozzárendeli a diszpozíciókat az osztályok jellemző körülményeihez és kényszereihez.

Kulcsszavak: térbeli habitus, Bourdieu, Merleau-Ponty, testi fenomenológia, (im)mobilitás

Abstract: The objective of this study is to provide a theoretical discussion of the Bourdieu-inspired concept of spatial habitus. It aims to develop a comprehensive interpretive framework that offers a foundation for the social scientific investigation of spatial (im)mobility practices and, more broadly, spatial practices and spatial perception. Furthermore, this theoretical exploration is intended to pave the way for a future discussion regarding the concept's methodological implications and potential applications. We argue that the concept of spatial habitus should be broadened to incorporate theoretical perspectives beyond the Bourdieusian tradition. Specifically, Merleau-Ponty's phenomenology of the body, along with its subsequent elaborations, appears highly suitable for complementing and expanding the concept. Drawing on Merleau-Pontian phenomenology and its extensions, spatial habitus should be understood as embodied dispositions related to spatiality that bear the imprint of social and power relations. Reconceptualizing spatial habitus in this manner helps address the shortcomings of Bourdieusian theory: namely, its almost exclusive focus on class-based differences, its difficulty in explaining the

1 PTE BTK Szociológia Tanszék, egyetemi docens, berger.viktor@pte.hu, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1263-6722.
2 PTE BTK Szociológia Tanszék, egyetemi tanársegéd, zsinka.flora@pte.hu, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6301-7681.

formation and sedimentation of dispositions at the micro-level of interactions, and its tendency to merely attribute these dispositions to the characteristic conditions and constraints of social classes.

Keywords: spatial habitus, Bourdieu, Merleau-Ponty, phenomenology of the body, (im)mobility

Bevezetés

Tanulmányunkban a térbeli habitus empirikus tanulmányokban (Tomay & Berger, 2024a, b; Zsinka, 2023; Zsinka & Berger, 2025) használt fogalmát gondoljuk újra elméleti szempontból. Célunk egy olyan komplex értelmezési keret kialakítása, amely támpontokat nyújt a térbeli (im)mobilitási gyakorlatok, és általánosabban a térbeli gyakorlatok, valamint a térbeli észlelés társadalomtudományos vizsgálatához. A következőkben azt gondoljuk végig, hogy a (térbeli) habitus fogalma miként konceptualizálható elméleti szinten, majd egy következő tanulmányban azt járjuk körül, hogy az (im)mobilitások, a térbeli gyakorlatok és percepciók kutatása során hogyan működtethető az így felfogott térbeli habitus módszertani eszközként.

Elméleti szinten több szempontból is indokolt, hogy a bourdieu-i nézőpontot más elméleti perspektívákkal ötvözzük. Ennek oka a következő fejezet tárgya; e helyütt azt hangsúlyozzuk, hogy bár szokatlannak tűnhet, mégis legitim egy nem kizárólag Bourdieu-re építő habitusfogalom. A habituskoncepció ugyan a kortárs társadalomtudományokban szinte elválaszthatatlan a francia szociológus nevétől, ám a kategóriát nem ő maga hozta be a tudományos diskurzusba. Merleau-Ponty alapvető fogalma a *habit,* mely megszokott, habitualizált testi észlelési, motoros, cselekvési mintákra utal, ugyanakkor ezek kulturális kulturális összefüggéseire is (Merleau-Ponty, 2012a:151, 161 skk., 2012b:139 skk.). Norbert Elias elsősorban a történelmi folyamatok egyéni pszichébe történő lerakódását és a (testi) viselkedéseket ezek eredményeként vezérlő belső berendezkedésre utal a pszichés habitus fogalmával például a civilizációs folyamattal (Elias, 2004) vagy a nemzeti habitusok összefüggésében (Elias, 2002). Marcel Mauss számára a testi viselkedés kulturálisan kondicionált és megszokott módjai (mint például az úszás és a katonák marsírozása) testtechnikák, avagy másként: habitusok (Mauss, 2000: 428–429). Az említett megközelítésekben közös, hogy a habitus a mentális struktúrákba és/vagy a testbe lerakódott társadalmiságra, történetiségre, kultúrára utal, amely szabályozza az egyén világhoz való hozzáférését és az abban való tényked̄ését. E nézőpontokat természetesen Bourdieu is ismerte, és saját habitusfogalmát ezek továbbgondolásaként értelmezte (Crossley, 2001a, b). Mindazonáltal úgy véljük, hogy különösen a testi fenomenológia kínál olyan belátásokat, amelyek gazdagíthatják a habitus fogalmát. Így amellett érvelünk, hogy érdemes a koncepciót eszerint kitágítani.

A jelen tanulmányban arra törekszünk, hogy kidolgozzuk a térbeli habitus fogalmát Bourdieu munkái mellett a testi fenomenológiai tradícióra támaszkodva. Ennek során amellett érvelünk, hogy ha a habitus fogalmát Merleau-Ponty testi észlelés körül forgó elméletére alapozzuk – amely (Erwin Panofsky mellett) a legerősebb hatást

gyakorolta Bourdieu fogalmára –, akkor ezáltal alaposabban megérthetjük a habitus testi aspektusait, a terek és mozgások észleléseit és a testi-térbeli cselekvéseket. Azt is állítjuk, hogy ezáltal a bourdieu-i elmélet bizonyos deficiteit is csökkenteni lehet. A terek és mozgások észlelése kapcsán a környezeti észlelés Tim Ingold-féle elméletét is a térbeli habitus termékeny kiegészítésének tartjuk. A tanulmányban kísérletet teszünk a térbeli habitus fogalmának tisztázására Bourdieu, Merleau-Ponty, valamint kisebb részt Tim Ingold elméletét alapul véve. A cikk folytatásaként egy második tanulmány a térbelihabitus-fogalom gyakorlati jelentőségével foglalkozik.

A térbeli habitus fogalma

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a terek és a mozgások testi észlelésének és megélésének néhány jelentős elmélete alapján kiegészítsük és továbbgondoljuk a bourdieu-i habitusfogalmat. Térbeli habituson első megközelítésben azt a módot értjük, ahogyan testi lényekként beleszövődünk az anyagi világba és a testünket használjuk változtatások végrehajtására. A kifejtés során elsőként röviden felidézzük a (térbeli) habitus bourdieu-i (ihletésű) fogalmát, ezután a testiség, térbeliség és mozgás mélyebb kapcsolatainak feltárása érdekében rekonstruáljuk Merleau-Ponty testi fenomenológiájának a saját test térbeliségével és a (tér)észleléssel összefüggő vonulatait, majd röviden kitérünk Tim Ingold rokon jellegű környezetiészlelés-elméletére. Ezt követően amellett érvelünk, hogy a Merleau-Ponty-féle testi fenomenológia érzékeny a kulturális és társadalmi hatások problémájára, és hogy bizonyos korrekciók – amelyeket például a kritikai fenomenológiák kínálnak – hasznos kiegészítéseket nyújtanak a térbeli habitus fogalma számára, mivel orvosolják, a bourdieu-i elmélet néhány problémáját.

Mint az ismert, Bourdieu a tőkeeloszlások és -dinamikák által meghatározott társadalmi tér kényszereivel összefüggésben értelmezte a habitus fogalmát. A társadalmi tér bármely pozíciójának szükségszerűségeit, kényszereit belsővé teszik az e pozíciókat betöltő cselekvők. A habitus az ily módon bevésődött és nem tudatos diszpozíciók rendszerét jelenti: az ágensek gyakorlatait létrehozó észlelési és értékelési sémákat (Bourdieu, 2002). A habitus arra prediszponál mindannyiunkat Bourdieu szerint, hogy az objektív esélyeinkkel és lehetőségeinkkel összhangban lévő döntéseket hozzunk és gyakorlatokat folytassunk (Bourdieu, 2010a: 54–55). Tehát a habitusfogalma az észlelések és értékelések elveinek és a gyakorlatok generáló sémáinak az összességét vagy rendszerét jelölő általános koncepció (Bourdieu, 2010a: 50–52). Ebben az értelemben a habitusfogalom bármely területre alkalmazható, ahol észlelésekről, értékelésekről, gyakorlatok létrehozásáról van szó. Bourdieu két mérvadó alkalmazási kontextusa a kabíliai berberek világa, valamint a kortárs Franciaország volt. Első esetben a habitus a berberek tradicionális, a szimbolikus tőke ökonómiájával összefüggő életvezetési elveit jelölte (vö. Némedi, 2004), utóbbi kontextusban pedig elsősorban a társadalmilag kondicionált ízlést jelentette (Bourdieu, 1984,

2010). Látható tehát, hogy a habitus fogalmának nem a térbeli és mobilitási gyakorlatok vagy a térbeli észlelések értelmezése a legfőbb célja.

Az alábbiakban a fogalom térbeliséggel és fizikai mozgásokkal összefüggő aspektusára koncentrálunk, amikor térbeli habitusról írunk. Bourdieu a térbeli magatartással kapcsolatban maga is alkalmazta a habitusfogalmat (Berger, 2018: 8. fejezet; Tomay & Berger, 2024b; Zsinka & Berger, 2025) a fizikai tér és a társadalmi tér összefüggéseinek kontextusában. Érvelése szerint az objektív társadalmi viszonyok beleíródnak a fizikai térbe. Ezzel a folyamattal kapcsolatban Bourdieu (1991, 1996, 1997, 2018) a habitusok közvetítő szerepét is kiemeli, ugyanis a társadalmi cselekvők a habitusuk hajlamai alapján végzik a térbeli és mobilitási gyakorlataikat, alakítják ki otthonukat. A habitus tehát lehetővé teszi számukra, hogy a társadalmi és a fizikai tér valamely szegmensét „belakják" (használják és otthon érezzék magukat benne) (vö. Németh, 2023:62–64). Ugyanakkor Bourdieu elmélete azt is implikálja, hogy a társadalmi tér objektív társadalmi viszonyai mellett a fizikai terekről szerzett tapasztalataink is formatívak a habitusunkra nézve (Bourdieu, 2018:108). Bourdieu alapján máshol amellett érveltünk (Tomay & Berger, 2024a, b; Zsinka & Berger, 2025), hogy létezik a diszpozícióknak egy sajátos készlete, amely a terek érzékelését és a terekhez való affinitásokat vezérli, valamint generálja a térbeli és a mobilitási gyakorlatokat. Ezek a diszpozíciók a társadalmi térbeli pozícióhoz *és* a fizikai terekhez kötődő kényszerek inkorporálódása által jönnek létre. Bourdieu-t továbbgondolva a térbeli diszpozíciók e sajátos halmazát térbeli habitusként értelmeztük.

Testi fenomenológiai és nonreprezentacionalista elméletek a megélt térbeliségről: Merleau-Ponty és Ingold

*Az észlelés fenomenológiájá*nak Merleau-Pontyja kimutathatóan hatást gyakorolt Bourdieu habitusfogalmára (Crossley, 2001a, b; Wacquant, 2023:49–51) a testiség, a habitualizált mozgások, testi magatartások és észlelések, valamint a habitualizált minták reflektálatlanságának[3] középpontba emelésével és annak hangsúlyozásával, hogy elsősorban gyakorlatias lények vagyunk, nem pedig reflexívek. Merleau-Ponty központi fogalma az észlelés, ahonnan elindulva a testiségről, megtestesülésről alkotott nézetei felfejthetők. Az észlelés számára „a világgal folytatott vitális kommunikáció, amely a világot mint életünk ismerős helyét teszi jelenlevővé számunkra" (Merleau-Ponty, 2012a:74, 2012b:53). Másképpen, „olyan intencionális szövedék" (uo.), amelyet a világban különféle cselekvési projektjeikkel ténykedő megtestesült cselekvők szőnek. Az észlelés a világgal folytatott „aktív kommunikáció" abban az értelemben, hogy egyrészt – a szubjektivizmus álláspontjával szemben – az észlelő nem vetít rá önkényesen tartalmakat a külvilágra az észlelés során, másrészt, mert – a naturalista megközelítésekkel ellentétben – nem pusztán a környezetből szárma-

3 Vagy ahogy Merleau-Ponty (2012a:239) fogalmaz, az érzékelés anonim, azaz szubjektum nélküli.

zó objektív tényállások passzív befogadását jelenti. Ehelyett az észlelés dinamikus folyamat, amelyben mind a megtestesült észlelő, mind az észlelt aktív szerepet tölt be. Ahogy Merleau-Ponty kifejti, a keménység vagy a kékség nem a világ objektív tulajdonsága, de nem is az észlelő önkényes konstrukciója, amelyet belevetít a valóságba, hanem e tulajdonságok a két oldal csereviszonyai révén jönnek létre. A kéz tapogatódzása és a tekintet fürkészése nélkül e két tulajdonság az érzékelő számára „semmi más, csak egy homályos felhívás" (Merleau-Ponty, 2012a:238). E „zavaros probléma" leküzdése érdekében és az észlelt felhívására az érzékelőnek meg kell találnia azt a beállítódást, amely megadja a kéknek a kékség lehetőségét és a keménynek a keménységét: *„Az én tekintetem az, ami [ráhangolódva a kékségre] fenntartja a színt, a kezem mozdulata az, ami [a tárggyal interakcióban] fenntartja a tárgy formáját vagy inkább: a tekintetem párt alkot a színnel, kezem a keménnyel"* (2012a:238). Az észleletekre és a környezet elemeire való sajátos testi-érzéki ráhangolódás, az oda-vissza hatás révén a „homályos felhívásból" meghatározott észlelet válik.

Az észlelés emellett gestaltszerű Merleau-Ponty számára, azaz jellege szerint holisztikus legalább három értelemben: egyrészt egységesen, nem az alkotórészei összegeként észleljük a különféle tárgyakat, testeket, másrészt az észlelési mezőket – mint például a vizuális vagy az akusztikus mező – is gestaltszerűen érzékeljük, nem pedig az objektumok, hangok összességeként (Merleau-Ponty, 2012b:62, 274–275, 293), harmadrészt a természetes beállítódásunkban a különféle érzékeket – látás, hallás, tapintás, szaglás – sem választjuk el egymástól, hanem egységesen észleljük a világot. Vagyis az észlelés alapvetően interszenzoriális, és mindegyik érzékelési modalitás hozzájárul a gestaltszerű benyomás létrehozásához (Merleau-Ponty, 2012b:242–244). A testünk az észlelés révén tud „ráhangolni" minket a világra, aminek révén az az életünk értelmes helyeként nyilvánulhat meg számunkra: *„a testem nem egyszerűen egy tárgy az összes többi tárgy között […] hanem egy, az összes többire* szenzitív tárgy, rezonál az összes hanggal, vibrál az összes színnel" (2012a:261, 2012b:245).[4]

Mivel az észlelést Merleau-Ponty megtestesült jelenségnek tartja, nagy hangsúlyt fektet a cselekvő saját testiségének értelmezésére. Ezen értelmezés kulcsfogalma a testséma, amely koncepció arra utal, hogy számunkra a testünk nem pusztán ugyanolyan objektum, mint mindegyik másik, hanem megélt test. Ilyenként gestaltszerűen tapasztaljuk meg (Merleau-Ponty, 2012a:121). Első megközelítésben a testséma nem más, mint a testünk egészével kapcsolatos egészleges és nem tudatos tudásunk vagy érzékünk. Mégis többre utal a testrészeinkkel kapcsolatos egészleges tudásnál: a testsémánk szorosan összefügg a testi mozgásainkkal, tevékenységeinkkel, feladatainkkal, és sohasem fixált, hanem állandóan módosulásban van. A mindennapi cselekvők ugyanis a mindennapokban folyamatosan különféle cselekvési projektekbe gabalyodnak bele, ami viszont azt is eredményezi, hogy a testsémájuk is folyton változik. Az egyes tevékenységeik és cselekvési szituációik megváltoztat-

4 A passzust a magyar és az angol nyelvű fordítás összeolvasásával adjuk vissza. (A szerzők.)

ják, polarizálják a testsémát (Merleau-Ponty, 2012a:122). Ahogy Merleau-Ponty egy konkrét példa kapcsán írja:

> *„Ha dolgozóasztalom előtt állok és két kezemmel rátámaszkodom, akkor egyedül a kezeim hangsúlyosak, és az egész testem úgy húzódik meg mögöttük, mint egy üstököscsóva. Nem arról van szó, hogy nem tudok a vállaim vagy a hátam elhelyezkedéséről, hanem arról, hogy az csak a kezeim elhelyezkedésében foglaltatik benne és teljes testhelyzetem úgymond kezeim asztalra támaszkodásában olvasható le"* (Merleau-Ponty, 2012a:122).

Az emberek cselekvő lények, mindennapjaik folyamának az intencionális ívük adja meg az egységesség tapasztalatát: a múlt, a jelen és a projiciált jövő ívét (Merleau-Ponty, 2012a:159). Az intencionális ív polarizálja a testsémát, amire a fenti idézet is példával szolgál. Ugyanígy, mivel az intencionális ívünk polarizálja az észlelési mezőinket is (Merleau-Ponty, 2012b:115), meghatározza, hogy a világ dolgai közül mi tűnik fel észleleteinkben relevánsként (vagy hogy mit hagyunk nagymértékben figyelmen kívül). S az intencionális ív diktálja azt, hogy ugyanaz az objektum – például az autónk – miért jelenik meg számunkra egy alkalommal ilyenként, máskor olyanként (személyes szabadságot lehetővé tevő eszközként vagy bosszúságforrásként). Ezek alapján a testséma sem lehet a testnek és a részeinek valamiféle rögzített, statikus tapasztalata, hanem azt az érzetet jelöli, amely a mindennapi cselekvési projektekbe belebonyolódott, folyton mozgásban lévő testszubjektum összes lehetséges pozícióira utal, aminek folyománya, hogy képesek vagyunk használni a testünket arra, hogy különféle változtatásokat hajtsunk végre a világban:

> *„A normális alany a testével nem pusztán mint aktuális pozíciók rendszerével rendelkezik, hanem mint más orientációkban ekvivalens pozíciók végtelenségének nyitott rendszerével. Az, amit testsémának nevezünk, pontosan az ekvivalenciáknak ez a rendszere, ez a közvetlenül adott invariáns, amelynek révén a különféle motoros feladatok közvetlenül transzponálhatók. Ez azt jelenti, hogy nem pusztán a testem, hanem a világban lévő testem tapasztalatáról van szó"* (Merleau-Ponty, 2012a:165).

Mozgásaink és a testsémánk révén a testünk belakja a teret. Ugyanakkor a különböző feladatok végzése azt is igényli, hogy testi mozgásokat és viselkedésmódokat gyakoroljunk be, tegyünk megszokásokká, azaz habitualizáljunk[5] (Merleau-Ponty, 2012a:165–166, 2012b:143–144). A mozgások, észlelések és cselekvéssorok

5 Míg a magyar kiadásban habitusról van szó e kontextusban, az angolban a habit kifejezés szerepel. A habitus a jelen összefüggésben zavart okozhat a lehetséges bourdieu-i asszociációk miatt (nála a diszpozíciók rendszerét jelöli), valamint a habit jobban adja vissza az eredeti francia szó (habitude) testi megszokásra utaló jelentését. A habitualizáció kifejezés megfelelői nem szerepelnek sem az angol fordításban, sem az eredeti franciában. Azért választottuk mégis ezt a kialakulási folyamatra is utaló kifejezést, mert „habit"-tal kezdődik, s így a mű nyelvezetéhez közelebb áll. Emellett a habitualizáció szót kontextusonként enyhén eltérően használjuk: hol a folyamatra utal, hol pedig köznévi értelemben arra, amit habitualizáltak, azaz a habitra.

habitualizációja a testi megértés tudattalan folyamata, amelynek során a cselekvők megtanulják a testüket meghatározott módokon használni bizonyos helyzetekben (megtanulni autót vezetni, billentyűzeten gépelni, kerékpározni), és a testsémájuk részévé tesznek gyakorlatias elveket és kompetenciákat (Crossley, 2001a:106). A habitualizált magatartások a korábbi cselekvések szedimentációja révén jönnek létre és együtt járnak a testséma módosulásával, ilyenként pedig befolyásolják a jövőbeli cselekvéseket, észleléseket, sőt a szándékokat és érzelmeket is (Crossley, 2001a:104). A habitualizáció és az új készségek, képességek megszerzése azonban Merleau-Pontynál nem valamiféle mechanikus processzus, amelynek során rögzített szituációkhoz adaptálódunk, sokkal inkább aktív tanulási folyamat, amely alapján a cselekvő „megszerzi azt a képességet, hogy bizonyos típusú szituációkra bizonyos típusú megoldásokkal válaszoljon" (Crossley, 2001a:105; vö. Merleau-Ponty, 2012b:143). A habitualizáció tehát nem automatizmus, hanem inkább prereflexív gyakorlati érzék valamely témával, szituációval kapcsolatban, és nagyon is megengedi az improvizációkat. Ilyenként transzponálhatók Merleau-Ponty (2012a:165) szerint, mert ismeretlen vagy új helyzetekben is tudjuk alkalmazni őket (Crossley, 2001a:106). Cselekvés és habitualizációk között Merleau-Ponty kölcsönös viszonyt feltételez: gyakorlatias és habitualizált kompetenciákkal rendelkező lényekként képesek vagyunk kreatívan reagálni új helyzetekre a cselekvésünkkel, ami viszont módosíthatja a már meglévő szedimentálódott viselkedésformákat, és új habitualizációs folyamatokat indíthat be (Crossley, 2001a:106). Összegezve: a testséma dinamikus, alakítható, és függ a cselekvő adott helyzetekben megnyilvánuló intencionális ívétől, míg a habitualizáció (*habit*) nem más, mint „a testséma alkalmazás[a] és megújítás[a]" a különféle cselekvési szituációkban (Merleau-Ponty, 2012b:143).

A motorosság és a mozgás Merleau-Ponty elméletében is hangsúlyos a terek megtapasztalásában, ugyanakkor még nagyobb szerepet kap a környezeti észlelés Tim Ingold-i – többek között a francia filozófusra építő – elméletében. A terek megtapasztalása-felépítése kapcsán Ingold a *Perception of the Environment* (2000) című művében az észlelés és a mozgások konstitutív szerepét hangsúlyozza, és élesen vitatja a belső reprezentációk, avagy kognitív térképek létét vagy szükségszerűségét. A kognitivista vagy mentálistérkép-elmélet szerint azáltal tudunk átfogó elképzelést létrehozni a környezetünkről, hogy az egyes helyekről mutatkozó belső „pillanatfelvételeket" belsőleg reprezentációkban, vagyis madártávlati mentális térképek létrehozásával egységesítjük[6] (Ingold, 2000:226). Tehát ha valamely házat sok pontról láttuk már az idő folyamán, e képeket integrálni fogjuk, és lesz elképzelésünk a ház formájáról, szerkezetéről. Ingold felidézi Merleau-Ponty gondolatmenetét, amely alapján ez a nézet vitatható. A francia fenomenológus szerint nem a „sehonnan sem látott" (Merleau-Ponty, 2012a:89) ház képe jön létre bennünk az összes korábbi nézőpontunk integráci-

6 Az érvelés egyszerűsége érdekében a kifejtésben eltekintünk attól, hogy a térbeli tudás kapcsán természetesen nemcsak madártávlati, hanem útvonalszerű és téri támpontokkal kapcsolatos mentális térképekről is beszél az irodalom (vö. Siegel & White, 1975).

ójaként (sehonnan nem látott, mert a ház szerkezeti képzete egy a gyakorlatban lehetetlen nézőpontot igényelne), hanem a „mindenhonnan látott" házé (Merleau-Ponty, 2012a:91). Nem absztrakt geometriai reprezentációkat hozunk létre magunkban a terekről és térbeli alakzatokról, hanem a különféle tárgyakat gyakorlati cselekvőkként tapasztaljuk meg. Ilyenként pedig az objektumok úgy mutatkoznak meg számunkra, mintha mindenhonnan látnánk őket, más helyek és tárgyak nézőpontjából is:

> *„[…] aktuális látásom középponti tárgyát már mindig is különböző szögekből ragadom meg. Tehát minden egyes tárgy az összes többi tükre. Amikor az asztalomra helyezett lámpát nézem, nem egyszerűen a saját helyemről látható minőségeket tulajdonítok neki, hanem olyanokat is, melyeket a kandallóm, a falak, az asztal »láthatnak«: a lámpám hátulja nem más, mint az az oldal, amelyet a kandallónak »mutat«. Egy tárgyat tehát azért láthatok, mert a tárgyak egy rendszert vagy egy világot alkotnak, és mindegyikük más tárgyakat birtokol saját maga körül mint rejtett nézeteinek szemlélőit"* (Merleau-Ponty, 2012a:90).

Ingold James J. Gibsonra támaszkodva a mozgások szerepét Merleau-Pontynál is erősebben kiemeli. Gibson vizuális percepcióról szóló elmélete szerint nem csupán a mozgások pontjain látunk kvázi pillanatfelvételeket, ugyanis az útvonalaink nem pontok diszkrét sorozatai, hanem iránnyal rendelkező folyamatos mozgások. A környezet így nem az egymás utáni pontok sorozataként, hanem a beutazott út egésze által mutatkozik meg számunkra, ahol is az út gestaltszerű egészként adott (Ingold, 2000:226). A környezet észlelése annak az eredménye ebben az ingoldi–gibsoni perspektívában, hogy az ember az életében folyamatosan tapasztalatokat szerez, megfigyel az általa befutott útvonalakon. S ha a világot kellően hosszú időn keresztül és változatos útvonalak alapján észleljük, akkor ezt a környezetet úgy tudjuk egységében megtapasztalni, mintha mindenhol lennénk egyszerre (Ingold, 2000:227). A környezet mindenhonnan egyszerre való érzékelése a gyakorlatokhoz kapcsolódik, és nem valamiféle madártávlati perspektíva Gibsonnál. Épp ezért nem is igaz Ingold szerint, hogy madártávlati térképeket alkotunk a fejünkben, hiszen a mindenhonnan egyszerre való érzékelés – hasonlóan a mindenhonnan látott házhoz – továbbra is földfelszíni, idelenti perspektíva marad, hiszen az útvonalak miriádjaihoz kötődik (Ingold, 2000:227). Következésképpen Ingold szerint az emberi térbeli észlelés alapvetően és eredetileg a mozgásokhoz kötődik, a földközeli mozgások sokaságából jön létre valamilyen imaginárius egészleges kép, nem pedig fentről lefelé tekintő perspektívát alkalmazó belső térképeket hozunk létre (uo.). Ingold az egyik későbbi művében, a *Being Alive*-ban a mozgásoknak ezen túlmenően egzisztenciális jelentőséget tulajdonít, ugyanis szerinte az élet nem más, mint úton lenni, folyton útvonalakat befutni, és a helyek sem valamiféle tartálytérből kimetszett kisebb egységekként értelmezendők, hanem a mozgások által konstituáltakként: a mozgási vonalak csomópontjaiként (Ingold, 2011, 12. fejezet).

Kultúrák közti variációk, társadalmi hatások és a testi fenomenológia kritikai perspektívája

Az eddigi kifejtés még azt a benyomást kelthette, hogy a Merleau-Ponty-féle testi fenomenológia és az általa nagymértékben inspirált nonreprezentációs ingoldi térészlelés-elmélet az emberi létnek valamiféle időtlen és általános tulajdonságait kívánja felvázolni. Az alábbiakban amellett érvelünk, hogy a leírt vonások és mechanizmusok között kevés olyan van, amely valóban általános, és hogy már Merleau-Ponty is tekintetbe vette a kulturális-társadalmi faktorok hatását a testiségre (ahogyan az voltaképpen Ingold fejtegetéseiből is kiderül). Ugyanakkor az alábbiak azt is világossá kívánják tenni, hogy Merleau-Ponty e tekintetben nem használt ki minden lehetőséget, és hogy néhány kritikai fenomenológiai nézőpont bevonásával mélyebben lehet megragadni testiség és társadalmiság kapcsolatát.

Néhány szabályszerűség és vonás kétségkívül általános emberi jellemzőként értelmezhető Merleau-Ponty műve alapján. Így például bizonyossággal kijelenthető, hogy: az észlelés észlelő és észlelt tekintetében kölcsönösen aktív folyamat, az észlelés és az érzékek gestaltszerű egységet képeznek, minden ember rendelkezik testsémával és intencionális ívvel, a motorosság nagy szerepet játszik az észlelésben, a habitualizációs folyamatok során új gyakorlatias kompetenciák szedimentálódnak a testsémába, a testséma polarizálódik a cselekvési helyzet és az intencionális ív alapján, továbbá a dolgok a cselekvési lehetőségek és az intencionális ív alapján nyilvánulnak meg az észlelő számára. Ugyanakkor ezek a szabályszerűségek meglehetősen általánosak és tartalmilag nagyobb részt üresek.

Merleau-Ponty egyrészt maga is kifejezetten jelzi, hogy a testiség ezer szálon kapcsolódik a kultúrához, másrészt ez explicit említés nélkül is kiderül. Merleau-Ponty például megjegyzi, hogy a test „[e]gysége implicit és zavaros […] [azaz] a természetben gyökerezik, ugyanakkor a kultúra által már azonnal átalakított”[7] (Merleau-Ponty, 2012a: 223). Emellett az intencionális ív, amely „az érzékek egységét, az érzékek és az értelem egységét, az érzékelés és a motorosság egységét alkotja”, már eleve magán viseli az adott kultúra, társadalom és történelem hatásait (Merleau-Ponty, 2012a: 159). Ez nyilvánul meg abban, hogy Merleau-Ponty szerint az intencionális ívünk „körénk vetíti múltunkat, jövőnket, emberi környezetünket, fizikai, ideológiai, morális helyzetünket, vagy inkább azt eredményezi, hogy mindezekben a viszonylatokban vagyunk szituáltak”[8] (2012a:159). Így az az állítása sem meglepő, hogy amikor tárgyakat észlelünk, akkor eleve kulturális tárgyakat észlelünk (2012a:47). Az explicit állítások mellett Merleau-Ponty érvelése és példái is egyértelművé teszik a társas világ hatását. A testséma például dinamikus és változó: módosulhat például különféle objektumok által. Merleau-Ponty példája a vak ember botja, a tollas kalap, az írógép és az autó, amelyek habitualizálva egyúttal a test kiterjesz-

7 A magyar kiadás megfogalmazását az angol fordítás (Merleau-Ponty, 2012b:205) és a francia eredeti alapján enyhén módosítottuk.

8 A magyar fordítást helyesírási okok miatt enyhén módosítottuk (elhagytunk néhány kötőjelet).

tései és/vagy az érzékelés eszközei (Merleau-Ponty, 2012a:166–167, 176). Ez alapján joggal feltételezhető, hogy a testséma egészen más módozatokat tud felvenni a mienkétől jelentősen különböző, tehát eltérő tárgyi világú társadalmakban. Hasonló mondható el a testséma polarizálásáról: Merleau-Ponty az asztalra támaszkodás polarizáló hatását emeli ki (2012b:130), ugyanakkor az olyan társadalmakban, ahol nincs íróasztal, jelentősen más a tárgyvilág és más a tevékenységek rendszere, másféle polarizációk mehetnek végbe. Érdekes módon az olyan egyszerű – a testsémát sajátosan polarizáló – testtechnikákban (Mauss, 2000), mint a futás, guggolás, ülés, is jelentős kultúrák közti különbségek figyelhetők meg az antropológusok szerint (lásd például: Hewes, 1955), bár ezekkel Merleau-Ponty nem foglalkozik. A cselekvések habitualizációjára hasonlóan hatással vannak a társadalmi élet és a tárgyi világ sajátosságai, így viszont a motoros értelem szedimentációjában is lehetnek kulturális különbségek. Továbbá ugyan kétségkívül igaz, hogy az észlelés és a benne részt vevő érzékek holisztikus egységet képeznek, emellett számos munka rámutatott arra, ami láthatóan elkerülte Merleau-Ponty figyelmét: történetileg és kultúránként jelentős különbségek vannak abban, hogy mely érzéket helyezik az előtérbe. A vizualitás dominanciája például történeti fejlemény. Mindazonáltal megítélésünk szerint e kutatások nem a gestaltszerűséget kérdőjelezik meg, csupán az érzékek holisztikus egységén belüli lehetséges hangsúlybeli különbségekre hívják fel a figyelmet.[9]

Úgy tűnik tehát, hogy Merleau-Ponty viszonylagosan érzékeny ugyan a testi megélésekben, a terek és tárgyak észlelésében-felépítésében megmutatkozó társadalmi-kulturális hatásokra, ám e tekintetben mégsem ment elég messzire, azaz vannak e szempontból vakfoltjai. Egyfelől a szakirodalomban igen vitatott az a(z Ingold által még hangsúlyosabban képviselt) nonreprezentacionalista nézet, mely szerint nincsenek madártávlati mentális vagy kognitív térképek a „fejünkben" (Istomin & Dwyer, 2009; Siegel & White, 1975). A kulturális antropológiának köszönhetjük azt a belátást, hogy sok tekintetben kulturálisan meghatározott, hogy a terek miként épülnek fel a cselekvők számára, illetve hogy a tér mely elemei strukturálják az észlelést. Például Nyugat-Szibériában az őslakos népcsoportok tagjai és az iparosítás előtt betelepült oroszok számára a tér alapvetően a folyók tengelye mentén (nem útvonalszerűen) strukturálódik, és ez határozza meg térbeli orientációjukat, míg ugyanezen a földrajzi területen az új betelepülők percepcióját az úthálózat határozza meg (Istomin, 2020).[10]

A kritikai fenomenológiák másfelől épp arra hívják fel a figyelmet, hogy a testiség tapasztalata nagyon különböző tud lenni nemcsak kutúrák között, hanem akár azonos társadalomban az emberek különböző típusai – etnikai és bőrszíncsoportok,

9 Hasonlóan, az érzékelt tárgyak gestaltszerű észlelésében is mutatkozhatnak kultúrák közti különbségek. Például a Müller-Lyer-illúzióról is bebizonyult, hogy nem univerzális, ugyanis az urbánus környezet nélküli természeti népeknél inkább az illúzió hiánya a jellemző (Henrich és mtsai., 2010:64). A Müller-Lyer-illúziót Merleau-Ponty is tárgyalja, de nem e nézőpontból (Merleau-Ponty, 2012a:28).

10 A hőmérséklettel kapcsolatos érzéki tapasztalatok is meglehetősen eltérőek lehetnek kultúránként. A nyugat-szibériai tél egy közép-európai számára az elejétől a végéig kizárólag a hideg különböző fokozatival írható le, míg a vaszjugáni hantik megkülönböztetnek hideg, meleg, hűvös és fagyos napokat a téli időszakban (Nagy, 2024).

nemek, nem heteroszexuális orientációjúak, életkorcsoportok, fogyatékkal élők, traumatizált személyek és mások – számára. Az alábbiakban a rassz- és a genderalapú különbségek irodalma alapján érvelünk. Frantz Fanon *Black Skin, White Masks* című könyve (2008) és a körülötte kialakult diskurzus épp azt mutatja meg, hogy a fehérek dominálta világban a fekete személyek testi tapasztalatába mélyen beivódnak az előítéletek, a rasszizmus és a koloniális mentális struktúrák. A testséma, amely Merleau-Pontynál a cselekvés tiszta lehetőségei szerint adódik („más orientációkban ekvivalens pozíciók végtelenségének nyitott rendszere"-ként, 2012a:165), ezen hatások eredményeként sérül a feketék testi tapasztalatában, ami kényszeres, ügyetlen vagy mesterkélt testi mozgásokban és mozgási stílusokban jelenhet meg. A rasszizmus okozta traumatikus tapasztalatban a test nem a lehetőségek tárháza és ősforrása, hanem börtön (Gallagher & Zahavi, 2021:168–169).

A tipikus női testi tapasztalat is eltér a Merleau-Ponty által leírtaktól, ahogyan arra Iris Marion Young a *Throwing Like a Girl* című klasszikus tanulmányában felhívta a figyelmet (vö. Gallagher & Zahavi, 2021:170–171; Young, 1980). A kiindulópont számára az a megfigyelés, hogy tipikus különbségek mutatkoznak abban, ahogyan a nemek képviselői dobnak. A lányok/nők és a fiúk/férfiak közti fő különbség, hogy az előbbiek nem viszik bele az egész testüket a mozgásba, hanem a női test nagyobb része voltaképpen immobil marad a dobás mozdulatsorának végrehajtása során, jobbára csak a kar és a kéz mozog, de azok sem oly mértékben, mint ami lehetséges volna (Young, 1980:32). A patriarchális struktúrák nyomása alatt a női testi tapasztalat Young szerint a gátolt intencionalitásé. Míg Merleau-Ponty számára az intencionalitás a motorossághoz kötődik, és a világ lehetőségei a test „képes vagyok" beállítódása által nyílnak meg, ami a testséma alapjává is válik (Merleau-Ponty, 2012a:161), addig Young azt hangsúlyozza, hogy a női tapasztalat nem ez a tiszta „képes vagyok".

> *„A női létezést azonban az jellemzi, hogy a környezethez való viszonyulásukat, amellyel megtestesült kapcsolatot hoznak létre a világ által kínált lehetőségekhez, gyakran nem az egyértelmű és magabiztos »képes vagyok« hozzáállás hatja át. Például […] a nők hajlamosak már megkezdés előtt is a képességeiket meghaladónak ítélni az olyan feladatokat, amelyeket egyébként viszonylag könnyen el tudnának végezni, ha ténylegesen megpróbálnák. Általában a női test nem használja ki teljes mértékben valódi kapacitásait, sem a fizikai méretéből és erejéből adódó potenciáljait, sem pedig a számára rendelkezésre álló tényleges készségeket és koordinációs képességeket. A női testi létezés egy gátolt intencionalitásé, amely egyrészt a »képes vagyok« (*I can*) érzéssel törekszik az elképzelt cél felé, másrészt egy önmagára kényszerített »nem vagyok képes rá« (*I cannot*) érzéssel visszatartja a cél eléréséhez szükséges teljes testi bevonódást* (Young, 1980:36).

A testséma e sajátossága a terek megélésében is különbséget hoz létre a tipikus

férfi mintához képest. Először is, jellemző minta a megélt tér bizonyos bezárulása, bezártsága: „az a tér, amely fizikailag a női test rendelkezésére áll, gyakran nagyobb kiterjedésű, mint az a tér, amelyet a nők ténylegesen használnak és belaknak" (Young, 1980:40). Másodszor, míg Merleau-Ponty szerint a mozdulatok értelme a megcélzott dolog „ott"-jában rejlik, mivel arra irányul, addig Young szerint ez a megfigyelés elsősorban a férfi tapasztalatot veszi alapul, mivelhogy a női térélmény duális: nemcsak a mozdulat „ott"-ja határozza meg, hanem a test önmagába zárulásának tendenciája miatt az „itt" is (Young, 1980:40–41). És végül, míg Merleau-Ponty számára a saját test téren kívüli abban az értelemben, hogy megélt testünk van, melyet nem a térben pozicionált objektumként tapasztaljuk meg, hanem minden térbeliségélmény eredőjeként, addig Young szerint a jellemző női testélmény ellentmondásos, mert egyszerre van jelen a Merleau-Ponty által leírt minta, azaz a megélt test térenkívülisége, origójellege, valamint az, hogy tér*ben* pozicionált objektumként is megélik a testüket (aminek oka a férfitekintet belsővé tételéből fakadó önobjektiválás) (Young, 1980:41).[11]

Logikusan felmerülő kérdés, hogy mennyire inkommenzurábilisak a későbbi testi fenomenológiák Merleau-Ponty elgondolásával, és hogy Merleau-Ponty vajon mennyire helyeselte volna azt az irányt, amely felé később többen elvitték az elméletét. Álláspontunk szerint a diskurzus szintjén nem mutatkozik összeegyeztethetetlenség. Az elméleteket és az egyes elemeiket gyakran olyan célokra használják fel mások és olyan kontextusokban, amelyekre az eredeti szerző nem gondolt, és/vagy a szándékai ellen valók – mindez az elméleti diskurzusok sajátja.[12] Így a későbbi kritikai testi fenomenológia megítélésünk szerint a Merleau-Ponty-féle fenomenológia (egyik lehetséges) organikus kibomlásaként fogható fel.

Összességében a kritikai fenomenológiák arra hívják fel a figyelmet, hogy a testsémára és a test térbeliségére nagyobb mértékben és alapvetően rányomják a bélyegüket a társadalmi-hatalmi viszonyok, mint az Merleau-Pontynál megjelenik. Mindazonáltal az észlelés fenomenológiájának elméleti kerete nem zárja ki ezeket a kiegészítéseket. A testiség és a testi tapasztalat eme finomhangolt fenomenológiája pedig közel áll a hexis bourdieu-i fogalmához is. Nála a habitus a társadalmi világ inkorporációját jelenti, tehát hangsúlyosan testi, a testet érintő, átalakító folyamatról van szó, amely ebből következően testi diszpozíciókban is tetten érhető. A habitusnak ez az aspektusa a hexis, amely „közvetlenül hat a mozgáskészségre, mégpedig egyszerre egyedi és szisztematikus testtartási sémaként, mivel a testtechnikák és -eszközök egész rendszerével kapcsolódik össze, és mivel egy sereg társadalmi jelentést és értéket hordoz" (Bourdieu, 2009:236). Vagyis a test mint társadalmi produktum a mozgáson, a járáson, a gesztusokon, a mimikán keresztül önkénte-

11 A rasszista és a patriarchális struktúrák testsémát befolyásoló hatását Gallagher fogalmaival úgy is meg lehetne határozni, hogy a testkép formálni tudja a testsémát, hogy tehát a saját testtel kapcsolatos érzelmek, tudás és percepciók befolyásolják a tudattalan testsémát (a fogalmi kettőshöz vö. Gallagher & Zahavi, 2021:165).

12 Lásd például Berger és Luckmann *A valóság társadalmi felépítése* című könyvét (1998), amely a fenomenológiai és filozófiai antropológiai tradícióval házasította össze a marxi/lukácsi eldologiasodáselméletet és a durkheimi társadalmiságfelfogást.

lenül fejezi ki azt, hogy valaki hogyan érzékeli saját helyzetét a társadalmi térben (Bourdieu, 1978), hiszen a hexis a testi diszpozíciók azon széles körére utal, amely magában foglalja a járást, a testtartást, a mozdulatokat, valamint az arc és a test minden rezdülését, amelyek a társadalmi, illetve a társadalom által átrajzolt fizikai térrel való interakciókat kísérik. Mind a testi fenomenológiáknak, mind a bourdieu-i hexisfogalomnak tehát hasonló a fókusza, ugyanakkor míg Bourdieu számára a társadalmi egyenlőtlenségek objektív rendszere a kiindulópont, amely valamiképpen beleíródik a testbe, addig a testi fenomenológiák valóban a testi tapasztalatok szintjén kezdik meg az elemzést.

A testi fenomenológiák haszna a (térbeli) habitus fogalma számára

Az alábbiakban annak járunk utána, hogy milyen hozzáadott értéke van a – kritikai fenomenológiák belátásaival kiegészített – Merleau-Ponty-féle test- és észleléselméletnek a térbeli habitus bourdieu-i szellemiségű fogalma számára. Mik tehát a fenomenológiai nézőpont hozadékai a téri viselkedések, mozgások, a terek észlelésekonstitúciója, és ezek mögöttes sémáinak értelmezése szempontjából?

1) Merleau-Ponty megfigyelései – először is – rávilágítanak arra, hogy léteznek az emberi testi létezésnek (például a saját test vagy a térbeliség megtapasztalásának) általános tendenciái, szabályszerűségei. Bourdieu-t ezek az összefüggések nem különösen érdekelték, mert a társadalmi különbségek hatására volt kíváncsi. Mivel a térbeli habitus társadalomtudományos fogalom, jogos Bourdieu ezen igénye, ugyanakkor az értelmezés során hiba volna eltekinteni a társadalmilag megformált tapasztalatok kereteként szolgáló általános és tartalmilag nem specifikus tendenciáktól, összefüggésektől.

2) Bourdieu habitusfogalma számára az elsődleges referencia a társadalmi struktúrában – társadalmi térben vagy valamely mezőben – betöltött pozíció, és kifejezetten fontos az osztálypozíció e tekintetben. A habitusok Bourdieu számára leginkább osztályszerűek, avagy a társadalmi térben és a mezők viszonyrendszerében betöltött pozíciókból következnek. A habitus testi következményei szintén elsősorban osztályalapon tematizálódnak nála – lásd például kiváló meglátásait a kispolgár saját testéhez való viszonyáról (2010a:79, 81). Ugyanakkor más habitusstrukturáló elveknek nem szentelt jelentős figyelmet,[13] holott egy helyen maga ismeri el, hogy az általa felrajzolt társadalmi tér tudósi konstrukció, és akár más dimenziók alapján is meg le-

13 Ez alól némileg kivétel a férfiuralom tárgyalása (Bourdieu, 2000a), ugyanakkor a nemi különbségek tematizálása összességében így is marginális az életműben. A bourdieu-i habitusfogalom e hiányosságát többen orvosolták az utóbbi években, lásd: Hadas (2022); Lahire (2003).

hetne alkotni (Bourdieu, 1985). A habitusfogalom eme korlátai a szűkebben vett bourdieu-i térszociológia kapcsán is határozottan érvényesülnek, ahol szinte kizárólag a tőkeeloszlások által definiált társadalmi tér viszonyainak fizikai térbe való íródásáról, illetve a térbeli habitus osztályszerű különbségeiről értekezik (Bourdieu, 1991, 1996, 1997, 2018). Ezzel szemben a kritikai nézőpontokkal kiegészített Merleau-Ponty-i fenomenológia az egymástól a legkülönfélébb elvek szerint, különböző embercsoportok kapcsán tudja mélyrehatóan bemutatni és értelmezni a terek konstitúcióinak, észleléseinek különbségeit, a testi tapasztalatok változatosságát.[14]

3) A bourdieu-i habituselmélet egyik problémájának tartjuk azt, amit megalkotója az előnyének tekint: az objektív viszonyokból indul ki, és nem a cselekvés szintjéről. Bourdieu érvelési módja szerint a habitusok a társadalmi tér adott pontján érvényesülő kényszerek kondicionáló hatásai alapján jönnek létre (Bourdieu, 2002, 2010a, 2010b). És mivel a társadalmi teret a tőkék eloszlása (valamint a pozíciók időbeli változása) alapján vázolta fel, ezért az elméleti és empirikus munka abban állt számára, hogy a habitusokat ezen tőkeviszonyokhoz (és azok dinamikáihoz) rendelje hozzá. Ugyanakkor – mint arra például Lahire (2012:49–50) felhívta a figyelmet – Bourdieu nem igazán tudja magyarázni a habitusok tényleges keletkezési folyamatát. Ezt igaznak tartjuk nem csupán az általános értelemben vett habitusra, hanem a térbeli habitus összefüggésében is. Az alábbiakban Nick Crossley értelmezését alapul véve a Merleau-Ponty-féle fenomenológia előnyeit emeljük ki ezen kontextusban. Crossley kritikája szerint a habitus és a diszpozíciók bevésődését Bourdieu nem tudja megfelelően feltárni, mert voltaképpen „azt sugallja, hogy például az anyagi szűkösség [vagy általánosabban: a tőkékkel való ellátottság] szinte automatikusan ilyen és olyan habitualizációkat (*habit*) termel ki" (Crossley, 2001a:96). A merleau-pontyánus nézőpont számára a habitualizációink a világgal folytatott kölcsönösen aktív dialógusunk lerakódásai. Nem túlzás tehát úgy értelmezni Merleau-Pontyt, hogy a cselekvés alapjául szolgáló habitualizációk valójában állandóan mozgásban lévő egyensúlyi állapotok, mivel a habitualizációk hoznak létre cselekvéseket, a cselekvések pedig folyton aktualizálják a szedimentálódási folyamatokat, vagy új habitualizációkat okoznak (Crossley, 2001a:117). Emiatt a Merleau-Ponty-féle keretben a gyakorlati érzék – Bourdieu számára is fontos – improvizatív képessége jóval megalapozottabb. Így Merleau-Ponty végső soron jobban tudja magyarázni, hogy miként adaptálódnak a megtestesült cselekvők az életkörülményeikhez és azok szükségszerűségeihez.

14 És a kultúrák közti különbségekre is érzékenyebben tud reagálni a Merleau-Ponty-féle fenomenológia, amennyiben kiegészítik antropológiai belátásokkal és nézőpontokkal (például a maussi testtechnikákéval).

> *„[A Merleau-Ponty-féle nézőpont] lehetővé teszi számunkra, hogy megfigyeljük, miként alakulnak át és változnak a gyakorlatok, és hogyan alakulnak ki új habitualizációk. Ráadásul azt is képes megmutatni, hogy miként igazodnak a habitualizációk a körülményekhez. Már nem kell azzal megelégednünk, hogy [mint Bourdieu] csupán fantáziálunk az anyagi életkörülmények determináló erejéről, hanem a figyelmünket ténylegesen a cselekvőkre fordíthatjuk, akiknek a számukra rendelkezésre álló lehetőségek és kényszerek mentén kell alakítaniuk az életüket"* (Crossley, 2001a:117).

A bourdieu-i makroszociológiai kiindulópontból következő korlátok épp azáltal kerülhetők meg, hogy az elemzés a mikroszinttel, a testi cselekvők elemzésével kezd (az általános és a térbeli habitus vizsgálata esetén is). Ez nem a társadalmi egyenlőtlenségek kérdésének megkerülését jelenti, hanem a komplexebb értelmezésének lehetőségét.[15] Bourdieu elgondolásában a habitus és a diszpozíciói az új tapasztalatok, tanulás és gyakorlás révén ugyan változhatnak, de ez csak jelentős erőfeszítések árán érhető el, és a változás soha nem lesz teljes körű (Bourdieu, 2005:45). Ez az oka annak, hogy a habitus jelentős társadalmi változás esetén is gyakran még a korábbi feltételeknek megfelelően működik, amelyekhez annak idején alkalmazkodott. Bourdieu a habitusnak ezt az inerciáját nevezi hiszterézisnek (2000b:160; 2013:78, 83). A bourdieu-i diszpozíciók ezek alapján lényegesen merevebb és stabilabb képződmények, mint a Merleau-Ponty-féle habitualizációk, és így kevésbé megfelelő értelmezési keretet kínálnak a cselekvő és a környezete közötti kölcsönhatások elemzésére.

Összegezve, a térbeli habitus fogalmának Merleau-Ponty (és a kritikai fenomenológiák) felé történő közelítése által adalékokat kapunk a testi létezés, a terek konstitúciójának és a motorosság jelentőségének általános jellemzőiről, másrészt a térbeli habitus keletkezésének és működésének változatos módjai is jobban megvilágíthatók, mint egy szűkebb bourdieu-i keretnél maradva. Harmadrészt – Crossley érveit kitágítva – elmondható, hogy a térbeli cselekvések, mozgások, térészlelések, a terek testi-érzéki megtapasztalásai szedimentálódott habitualizációkból fakadnak. A habitualizációk ezen esetekben is folyton „mozgásban lévő egyensúlyi állapotoknak" tekintendők. Keletkezésük, alkalmazásuk, módosulásuk megtestesült cselekvési szituációkra megy vissza. A térbeli habitus így a terek iránti gyakorlati, prereflexív, a testbe szedimentálódott érzéket jelöli, amely a térbeli cselekvés improvizatív képességeivel jobban tud elszámolni, mint ha tisztán bourdieu-i alapon gondolnánk el a fogalmat.[16]

Egy szigorú bourdieu-i nézőpont alapján bírálható volna, hogy a habitus egy

15 E kérdésben álláspontunk ellentétes Wacquant-éval, aki a bourdieu-i szemlélet előnyét emeli ki Merleau-Pontyval szemben (Wacquant, 2023:50, 32. lábj.).

16 A hexis és a térbeli habitus viszonyáról érdemes megjegyezni, hogy míg előbbi a testi diszpozíciókra utal, addig a térbeli habitus kifejezetten a terek észlelését és értékelését meghatározó diszpozíciókra, amelyek révén bizonyos tereket, térbeli elrendeződéseket, vagy térbeli/(im)mobilitási gyakorlatokat preferálunk vagy mellőzünk. Ezeknek a preferenciáknak és ellenérzéseknek természetesen szomatikus dimenziója is van, amit a hexis fogalmával (vagy a testi fenomenológiákkal) írhatunk le. Példaként említhetjük, hogy bizonyos terekbe lépve különböző testi érzeteket élhetünk meg: megfeszülnek vagy ellazulnak az izmaink, hevesebben ver a szívünk, összeszorul a gyomrunk, önkéntelenül összehúzzuk vagy kihúzzuk magunkat, felgyorsulnak vagy lelassulnak a mozdulataink, határozottak a lépéseink vagy bizonytalanok.

meghatározott aspektusát (a térbeli vonatkozásait) ragadjuk ki a fogalom egészéből, elszigetelve a többi területekkel fennálló relációktól. Mindazonáltal az elméleti diskurzusok gyakori velejárója, hogy eredeti kontextusukból kiragadnak és más összefüggésekben tárgyalnak különféle tartalmakat. Felvethető továbbá az a kérdés is, hogy miként „lokalizálható" az így felfogott térbeli habitus a habitus egyéb dimenzióinak összefüggésében: vajon a térbeli habitus csupán derivátuma a többi dimenziónak, vagy esetleg fordítva, a térbelinek van-e valamiféle elsődlegessége. Ezzel összefüggésben az egymásba szövődés álláspontját képviseljük, amely alapján igazából egyik oldalnak sincs primátusa. Kétségkívül egyetértünk a testi fenomenológiák és az *embodied cognition* képviselőinek ama gondolatával, miszerint a magasabb szintű kognitív folyamatok is a testben és a testi tapasztalatokban gyökereznek (Lackoff & Johnson, 2003), amely gondolat a testiség és a térbeli tapasztalatok elsődlegességének irányába mutatna, ugyanakkor a testi-térbeli tapasztalatokra már eleve hatással vannak a társadalmi és hatalmi viszonyok, így az elsődlegesség kérdése nem eldönthető.

Konklúziók

Tanulmányunkban az (im)mobilitási gyakorlatok vizsgálatához olyan értelmezési keretet kívántunk kialakítani, amelyben a térbeli habitus egyszerre működik elméleti fogalomként és módszertani eszközként. A bourdieu-i habitusfogalom és a testi fenomenológiai megközelítések ötvözéséből létrejövő koncepció az (im)mobilitási, illetve a tágabb értelemben vett térbeli praxisokat egyrészt megtestesült gyakorlatokként értelmezi, amelyekhez a cselekvők szubjektív érzeteket és jelentéseket társítanak, másrészt olyan társadalmilag is strukturált gyakorlatokként, amelyek összefüggésbe hozhatók az objektív társadalmi viszonyokkal.

Úgy találtuk, hogy a Bourdieu-féle habitusfogalom nagy vonalakban alkalmas arra, hogy a konkrét gyakorlatokon keresztül kapcsolatot mutasson ki a társadalmi és az individuális működése között. Ugyanakkor Merleau-Ponty és a testi fenomenológiák talaján állva, valamint Crossley (2001a) kritikája nyomán felvetettük, hogy ez a megközelítés kevéssé tudja megvilágítani az objektív viszonyok inkorporálódásának mozzanatait. Bourdieu kétségkívül közvetíteni próbált a strukturalista és a mikroszintű, a cselekvők nézőpontját alapul vevő megközelítések között, és több helyen tényleges érzékenységet mutatott a mikroszintű elemzések iránt (lásd például a berberek elemzését és a *La Distinction* esettanulmányait), ugyanakkor az összkép mégis az, hogy Bourdieu leginkább a makroszintű struktúrákhoz keresi az azokat mikroszinten megerősítő jelenségeket, amelyeket aztán az analízis során az előbbiekhez hozzárendel. Ezt támasztják alá azok a bourdieu-i fejtegetések (2002:18 skk., 2010a:49 skk.), melyek szerint a társadalmi tér objektív viszonyai az elsődlegesek, és a habitusok, valamint a gyakorlatok ezek következményei (melyek másodlagosan kétségkívül visszahatnak az objektív struktúrákra). E strukturalista

túlsúly következtében a diszpozíciók bevésődésének folyamata Bourdieu-nél szinte automatikusnak tűnik. Ezt a hiányosságot – úgy véljük – orvosolja az észlelés Merleau-Ponty-féle fenomenológiája és annak továbbgondolásai, amelyek a megtestesült érzéki és tértapasztalattal összefüggésben jobban értelmezhetővé teszik a habitualizációkat. A bourdieu-i elmélet további hiányossága szempontunkból az, hogy szinte kizárólag az osztályszerű viszonyokat veszi figyelembe a gyakorlatokat differenciáló tényezőkként, és eltekint a csoportképződés további elveitől. Ezzel összefüggésben amellett érveltünk, hogy a kritikai testi fenomenológiák nézőpontja érzékenyebbé teheti a kutatót a hatalmi viszonyok sokféleségére.

Egy következő tanulmányban azt gondoljuk végig, hogy a térbeli habitus jelen írásban kifejtett elméleti fogalma miként működtethető az (im)mobilitások, a térbeli gyakorlatok és a térpercepciók módszertani eszközeként. A két írás szervesen épül egymásra, mivel a Bourdieu-féle társadalomtudomány logikájától idegen a módszertani és elméleti kérdések éles szétválasztása. Sokkal inkább megfelel neki egy olyan kutatási folyamat, amelynek során a metodológiai és teoretikus döntések egymással összefonódnak, egymásból következnek, mivel „a »legempirikusabb« technikai döntéseket nem lehet elválasztani a »legelméletibb« tárgykonstrukciós döntésektől” (Bourdieu, 2023:270). A térbeli habitus fogalma ilyen értelemben nem csupán elemzési kategóriaként szolgál, hanem a társadalmi struktúrák, az inkorporált tapasztalatok és a jelentésképződés dinamikus kapcsolatára érzékeny kutatási perspektívát is kijelöl.

Nyilatkozat mesterségesintelligencia-eszközök használatáról

A Szociológiai Szemle folyóirathoz benyújtott *Térbeli habitus: elméleti reflexiók* című tanulmány elkészítéséhez a szerzők a következő tartalom-előállításra alkalmas generatívmesterségesintelligencia-eszközt használtak az absztrakt angol nyelvre történő fordítása céljából: Google Gemini Pro. A szerzők a fordítást ellenőrizték, és felelősséget vállalnak az angol nyelvre fordított absztrakt tartalmának pontosságáért, hitelességért és eredetiségéért.

Irodalom

Berger, V. (2018). *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. L’Harmattan.

Bourdieu, P. (1978). Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése* (pp. 151–164). Gondolat.

Bourdieu, P. (1985). *Sozialer Raum und »Klassen«. Leçon sur la leçon. Zwei Vorlesungen*. Suhrkamp.

Bourdieu, P. (1991). Physischer, sozialer und angeeigneter physischer Raum. In Wentz, M. (szerk.), *Stadt-Räume* (pp. 25–34). Campus.

Bourdieu, P. (1996). *Physical Space, Social Space and Habitus*. Universitetet i Oslo, Institutt for sociologi og samfunnsgeografi.

Bourdieu, P. (1997). Ortseffekte (1993). In *Das Elend der Welt. Zeugnisse und Diagnosen alltäglichen Leidens an der Gesellschaft* (pp. 159–167). Universitäts-Verlag Konstanz.

Bourdieu, P. (2000a). *Férfiuralom* (1998). Gondolat.

Bourdieu, P. (2000b). *Pascalian Meditations* (1997). Stanford University Press.

Bourdieu, P. (2002). Társadalmi tér és szimbolikus tér (1989). In *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről* (pp. 11–29). Napvilág.

Bourdieu, P. (2005). Habitus. In Hillier, J., & Rooksby, E. (szerk.), *Habitus: A Sense of Place* (pp. 43–49). Routledge.

Bourdieu, P. (2009). *A gyakorlat elméletének vázlata & Három kabil etnológiai tanulmány* (1972). Napvilág.

Bourdieu, P. (2010a). A habitus és az életstílusok tere (1979). *Replika,* (72), 49–94.

Bourdieu, P. (2010b). A társadalmi tér és a csoportok keletkezése (1985). In Angelusz, R., Éber, M. Á., & Gecser, O. (szerk.), *Társadalmi rétegződés olvasókönyv* (pp. 165–187). ELTE.

Bourdieu, P. (2013). *Outline of a Theory of Practice* (1972). Cambridge University Press.

Bourdieu, P. (2018). Social Space and the Genesis of Appropriated Physical Space. *International Journal of Urban and Regional Research, 42*(1), 106–114. https://doi.org/10.1111/1468-2427.12534

Bourdieu, P. (2023). A reflexív szociológia eszközei (1992). In Bourdieu, P., & Wacquant, L.: *Meghívás reflexív szociológiára* (pp. 261–306). L'Harmattan.

Crossley, N. (2001a). The phenomenological habitus and its construction. *Theory and Society, 30*(1), 81–120. https://doi.org/10.1023/A:1011070710987

Crossley, N. (2001b). *The Social Body: Habit, Identity and Desire*. Sage.

Elias, N. (2002). *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik-huszadik században* (1989). Helikon.

Elias, N. (2004). *A civilizáció folyamata* (1939). Gondolat.

Fanon, F. (2008). *Black Skin, White Masks* (1952). Grove Press.

Gallagher, S., & Zahavi, D. (2021). *The Phenomenological Mind*. Routledge.

Hadas, M. (2022). *Outlines of a Theory of Plural Habitus: Bourdieu Revisited*. Routledge.

Henrich, J., Heine, S. J., & Norenzayan, A. (2010). The weirdest people in the world? *Behavioral and Brain Sciences, 33*(2–3), 61–83. https://doi.org/10.1017/S0140525X0999152X

Hewes, G. W. (1955). World Distribution of Certain Postural Habits. *American Anthropologist, 57*(2), 231–244. https://doi.org/10.1525/aa.1955.57.2.02a00040

Ingold, T. (2000). *The Perception of the Environment*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203466025

Ingold, T. (2011). *Being Alive: Essays on Movement, Knowledge and Description*. Routledge.

Istomin, K. V. (2020). Roads versus Rivers. *Sibirica, 19*(2), 1–26. https://doi.org/10.3167/sib.2020.190202

Istomin, K. V., & Dwyer, M. J. (2009). Finding the Way. *Current Anthropology, 50*(1), 29–49. https://doi.org/10.1086/595624

Lackoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.

Lahire, B. (2003). From the habitus to an individual heritage of dispositions. Towards a sociology at the level of the individual. *Poetics, 31*(5–6), 329–355. https://doi.org/10.1016/j.poetic.2003.08.002

Lahire, B. (2012). A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé (2001). *Replika,* (79), 45–66.

Mauss, M. (2000). A test technikái (1934). In *Szociológia és antropológia* (pp. 423–446). Osiris.

Merleau-Ponty, M. (2012a). *Az észlelés fenomenológiája* (1945). L'Harmattan.

Merleau-Ponty, M. (2012b). *Phenomenology of Perception* (1945). Routledge.

Nagy, Z. (2024). „Ma hideg van." A hideg és a vaszjugáni hantik. In Bíró, B., & Szeverényi, S. (szerk.), *Értelem és érzelem: Írások Sipőcz Katalin tiszteletére* (pp. 185–203). Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék.

Némedi, D. (2004). A kabil paradigma. *Szociológiai Szemle, 14*(3), 23–35.

Németh, K. (2023). Társadalmi tér, fizikai tér és habitus: elméleti csomópontok és kutatási irányok. *Szociológiai Szemle, 33*(2), 56–80. https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.2.3

Siegel, A. W., & White, S. H. (1975). The Development of Spatial Representations of Large-Scale Environments. *Advances in Child Development and Behavior,* 10, 9–55. https://doi.org/10.1016/S0065-2407(08)60007-5

Tomay, K., & Berger, V. (2024a). Habitus és térbeliség viszonya a vidéki dzsentrifikáció kapcsán. *socio.hu, 14*(2), 129–150. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.2.129

Tomay, K., & Berger, V. (2024b). Inclusion or Exclusion? The Spatial Habitus of Rural Gentrifiers. *Social Inclusion,* 12, 7787. https://doi.org/10.17645/si.7787

Wacquant, L. (2023). Társadalmi praxeológia. A bourdieu-i szociológia struktúrája és logikája (1992). In Bourdieu, P., & Wacquant,L.: *Meghívás reflexív szociológiára* (pp. 29–91). L'Harmattan.

Young, I. M. (1980). Throwing like a girl: A phenomenology of feminine body comportment motility and spatiality. *Human Studies, 3*(1), 137–156. https://doi.org/10.1007/BF02331805

Zsinka, F. (2023). A szegénység csapdái – Időperspektíva és térhasználat mélyszegénységben élő nők habitusában. *Tér és Társadalom, 37*(2), 36–61. https://doi.org/10.17649/TET.37.2.3467

Zsinka, F., & Berger, V. (2025). (Im)mobilities on the margins: a Bourdieusian approach to socio-spatial inequalities. *Mobilities,* 1–20. https://doi.org/10.1080/17450101.2025.2585021